

Г. М. Скорейко, І. Т. Яворська

НІМЕЦЬКА ЕМІГРАЦІЯ З СРСР ТА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. — НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.: ЕТАПИ, ПОТОКИ, СТРУКТУРА

У статті розглядаються особливості німецької еміграційної хвилі другої половини ХХ століття. Робиться спроба дослідити вплив національної політики СРСР та України на феномен етнічної міграції. На основі статистичних даних простежується динаміка постійних сплесків міграційних потоків етнічних німців на історичну батьківщину.

Ключові слова: етнічні німці України, міграція, репатріанти, спец поселенці, «трудова армія», німецька автономія, пізні переселенці.

Тема міжнародної міграції в європейській та українській науці останнім часом набула статусу особливого дослідницького поля. Вона вивчається багатьма галузями науки і вже давно стала явищем, що вийшло за рамки соціальних та культурних проблем. Міграційні виклики сучасності набрали ознак глобальних процесів, а їхнє успішне вирішення стало маркером економічного зростання та суспільного спокою всіх без виключення країн Європи.

Четверта хвиля еміграції, яка розпочалася наприкінці 1980-х років, «вимала» з України значний людський потенціал. Дослідники говорять про безповоротні втрати від нерегульованої еміграції з України. Першими, хто активно прокладав дорогу і борювся за виїзд на Захід, були радянські євреї, німці, вірмени, греки. Саме етнічна еміграція з СРСР поклала початок масовій хвилі виїзду наприкінці 80-х років ХХ ст.

Метою дослідження даної статті будуть радянські німці у післявоєнний час і до кінця ХХ століття, мотивація, «біографія», «реконструкція» їхньої еміграції до Німеччини та шляхи її здійснення.

Актуальність дослідження значною мірою зумовлена тим, що в українському суспільстві, як і у цілому світі, ведеться активний пошук нових способів управління міграцією, які допомогли би зберегти баланс між імперативами відкритості, безпеки і розвитку. Україні, яка бачить своє майбутнє у спілці європейських держав, так само потрібен чітко налагоджений механізм регулювання міграційних потоків, направлений як на досягнення максимальної користі від мобільності трудових ресурсів, так і на мінімізацію помилок на цьому шляху. Важливо не допустити, щоб міграційна політика, її відсутність, або хибність не повернулася проти самих себе і мігрантів, які реалізують свої життєві плани улюблених політичних реаліях.

Проблема міграції радянських німців з СРСР довгий час замовчувалася, як і вся історія «покараного народу». За влучним висловом Л.В. Малиновського, «репресовані народи випали з іс-

торії» [19]. «Вакуум» історичних досліджень почав заповнюватися на початку 1990-х років, з відкриттям нових архівних матеріалів історії німців СРСР. Дослідження В.Б. Євтуха та Б.В. Чирка «Німці в Україні. (1920–1990-і рр.)» [10] та А.І. Кудряченка «Німці України: минуле і сьогодення» [17] стали помітним явищем у науковому висвітленні проблеми суспільно-політичного й економічного життя етнічних німців. Заявкою на ґрунтовне вивчення проблеми депортації та репатріації радянських німців є праці знаного дослідника депортованих народів СРСР М.В. Бугая «Депортация народов» [3] та «Географические особенности расселения депортированных народов и процесс их реабилитации в СССР» [4], що відкривають забуті історичні сторінки на основі колись закритих архівних матеріалів. Динаміка стосунків радянської влади у 30–40-і роки з депортованими народами висвітлена у роботах С. Кульчицького [18]. Становлення і розвиток німецького етносу у контексті суспільно-політичних реалій України досліджує В.М. Васильчук [5]. Продовжується дослідницька робота істориків І.І. Винниченка [6], В.А. Мартиненка [20], В. Степанова [25]. Окремо слід відзначити, що з другої половини 1990-х років в Україні виходить спеціалізований збірник статей «Вопросы германской истории. Немцы в Украине» [7].

Проте у вітчизняній германістиці на тлі досліджень історії німців СРСР відчувається брак робіт, присвячених стосункам між радянською владою та радянськими німцями після 1945 року в контексті історії німецького національного руху 1950–1980-х рр. та, особливо, мотиваційним факторам, що породили еміграцію з України до Німеччини. Дослідники історії етнічних німців питання міграції з СРСР розглядають доволі побіжно. Дана стаття буде спробою осмислити це неоднозначне явище.

Відомий німецький історик і дослідник В. Крігер виділяє декілька категорій, на які умовно поділилося німецьке населення СРСР [16]. До першої групи він відносить опозиціонерів – людей, які критично ставилися до існуючого суспільно-політичного ладу, більш або менш активно не визнавали інститути радянської влади, соціалістичний спосіб життя і комуністичну мораль. Їхньою основною метою була еміграція до Німеччини та Канади (у тих, що сповідували менонітське віросповідання). Як правило, це були нащадки причорноморських німців, яких на початку війни не встигли депортувати по причині швидко наступаючого фронту.

Іншу, значно чисельнішу групу, складали представники тих, хто змірився з становищем, що склаалося, і докладали всіх зусиль задля досягнення певного рівня достатку. Вони не були членами партії, особливих кар'єрних устремлінь не плекали і зберігали суто зовнішні ознаки свого етносу – мову і релігію. Будучи в переважній більшості членами національного об'єднання «Відродження», вони не покладали особливих надій на еміграцію до Німеччини. Особливо, якщо врахувати той факт, що до 1990 року виклик на постійне місце проживання могли зробити тільки родичі першого ступеню (батьки, брати або сестри, діти).

В кількісному відношенні найбільш малочисельну групу склали ті «радянські німці», які повністю інтегрувалися у радянське суспільство. В ментальному, культурному, професійному та мовному значеннях вони були міцно інкорпоровані у радянське суспільство та культуру. За підрахунками вчених, їх було зовсім небагато – від 5 до 10%. Не зважаючи на відірваність від народної культури та політичний конформізм, ці люди – здебільшого працівники розумової праці – вчителі, лікарі, інженери, викладачі, журналісти, артисти та ін. – виступали за надання німцям адміністративної території у рамках СРСР. Саме вони склали керівний склад і актив національних організацій і центрів, які виникли у 80-і роки.

І, зрештою, останню групу німців склали особи, повністю асимільовані у радянське суспільство. Прагнучи уникнути для себе і своїх дітей морально-психологічного тиску з приводу національності, ці люди свідомо дистанціювалися від своїх одноплемінників. Різними шляхами вони змінювали прізвища, надавали перевагу міжнаціональним шлюбам, виховували дітей у традиціях російсько-радянської культури і соромились свого походження і національності. В суспільному житті, як правило, були активними членами партії, замовчуючи своє походження. З плином часу, саме ця група людей у 90-х стала активним відновлювачем контактів з колись не бажаними родичами, склала вагомую частку німецької еміграції і прославилася відомими діячами «етнічного ренесансу» [16].

Агресивна та недалекоглядна національна політика СРСР не могла не резонувати у повоєнні роки новим сплеском національного піднесення репресованих народів. Характеризуючи національний рух німців у СРСР, слід відзначити суттєві особливості, які виділяють його і відрізняють від інших національних рухів.

Особливість німецького національного руху, в першу чергу, полягає у тому, що цей рух розпочався значно пізніше, ніж національна активізація інших народів СРСР: не в другій половині 40-х, а в 60-і роки. На відміну від національних рухів українців, литовців, латишів, естонців рух німців не ставив метою відокремлення від СРСР та створення незалежної національної державності, прагнучи тільки національної автономії. Німецький рух не мав свого єдиного центру, бо німці проживали у різних регіонах СРСР. Ще однією важливою особливістю німецького національного руху було те, що він репрезентувався тільки художньою літературою, а феномену німецького мистецтва чи кінематографу в СРСР не існувало. Національний німецький рух в першу чергу відстоював громадянські права – право на свободу пересувань, на повернення на територію, звідки німці були депортовані, і лиш потім вони ставили питання національної ідентичності. І остання особливість німецького національного руху полягала в тому, що радянські німці у своєму русі могли сподіватися на підтримку незалежної німецької держави ФРН, не зважаючи на те, що влада намагалася скоротити можливості для контактів між радянськими німцями та їх співвітчизниками з Західної Німеччини [14, с.94].

До кінця 1959 року «еміграційна» активність німецького населення помітно знизилася: часткова еміграція все ж таки була здійснена, і уступила місце «автономістським» настроям, які ініціювалися німцями, що проживали до виселення на території колишньої АРСР німців Поволжя.

У 60-і роки німецькі радянські інтелектуали більш активно почали обговорювати проблему відновлення німецької автономії. Активісти руху з України, Казахстану та інших громад зібрали понад 5 тис. підписів з вимогою до радянської влади про відновлення ліквідованої у 1941 році Автономної радянської соціалістичної республіки німців Поволжя. Проте ініціатива була провалена. Активістам руху були запропоновані посади в московській німецькій газеті «Нойес лебен» і новоствореній загальноказахській «Фройндшафт» [21]. Невдача з відновленням автономної республіки і безпросвітність створення належних умов для відродження власного етносу спричинила новий сплеск еміграційних настроїв німецького населення і з часом виросло у потужну емігрантську хвилю на рубежі 1980–1990 рр.

Чергова активізація національного руху німців співпала з указом від 3 листопада 1972 року «Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян». Згідно цього указу, влада пішла на деякі поступки – німцям було дозволено переїжджати з Казахстану та Сибіру у райони Саратовської та Волгоградської області, де раніше знаходилась Республіка німців Поволжя. Проте кількість тих, хто спромігся на повернення, була такою мізерною, що не викликала занепокоєнні у влади. Виявилось, що мало хто з німецьких родин хотів полишати свої трикімнатні квартири і скромну кар'єру і перебиратися на нові землі. Їм більше імпонували фотокартки з Західної Німеччини, які родичі присилали в СРСР. Там, чи не у кожного емігранта з колишнього СРСР був свій «Мерседес» і домівка у квітах. Проте існування «залізної завіси» та чисельних адміністративних перешкод робили виїзд фактично неможливим. Громадяни, які вели листування з родичами чи знайомими з-за кордону, перебували під постійним наглядом місцевих органів КДБ. Тим не менше, репатріація все одно здійснювалася. Німці-репатріанти, як і раніше, були найактивнішими борцями за виїзд з СРСР. Вони використовували найрізноманітніші методи публічних виступів: пікети з плакатами на Червоній площі, апеляції до представників західних ЗМІ та дипломатичних місій тощо. Статистика німців, що покинули СРСР в період з 1950–1970 рр., наочно демонструє сплески еміграційних хвиль повоєнного двадцятиріччя (див. *табл. 1*).

Потік репатріантів на початку 1970 року з СРСР був такий малий, що у ФРН почалися дискусії про відміну статусу репатріанта. Проте з певних політичних міркувань, у першу чергу, психологічного характеру цього не відбулося [13, с.54].

Черговою акцією радянської влади наприкінці 70-х став проєкт створення нової німецької автономії на території Казахстану. Але і цій ідеї не судилося бути втіленою. У червні 1979 року в

Цілінограді пройшли антинімецькі демонстрації етнічних казахів під лозунгами «Ні німецькій автономії» «Казахстан – неподільний!» [14, с.96]. Таким чином вперше у радянські часи влада використовувала «вуличну демократію» Стало зрозуміло, що така політика «неспішної лібералізації» підриває надії на відновлення автономної республіки німців і їхні надії та сподівання стали марні. Нові кроки радянського уряду щодо радянських німців стають більш авторитарними. Для активної діяльності німецьких інтелектуалів створювалися нові перепони, які перш за все спрямовані на послаблення руху за виїзд у ФРН.

Таблиця 1.

Виїзд радянських німців з республік колишнього СРСР до Німеччини (1950–1970 рр.) [27]

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1950	0	1961	345
1951	1 721	1962	894
1952	63	1963	209
1953	0	1964	234
1954	18	1965	366
1955	154	1966	1245
1956	1 016	1967	1092
1957	923	1968	598
1958	4 122	1969	316
1959	5 563	1970	342
1960	3 272		

Важливим напрямком, яким користувалися бажаючі покинути СРСР у 70-і роки, стали туристичні поїздки, а туристичні візи використовувалися як інструмент переходу кордонів. У 1974 році ФРН прийняла програму, за якою німці, що мають родичів у ФРН, отримують статус репатріанта. Бажаючих виїхати з СРСР по туристичній візі і залишитися у ФРН ставало все більше. Першими статус переселенців отримували німці з Польщі, які, виїжджаючи по туристичній візі до Німеччини, вже на її території подавали заяву на отримання статусу репатріанта, а згодом запрошували свої родини. Принцип возз'єднання сімей приводив у рух ланцюгову міграцію. За підрахунками німецьких діячів СРСР, заяви на виїзд подали близько 40 тисяч німців [19, с.98].

Проте радянська влада давала дозволи на виїзд далеко не всім бажаючим. Тому, у великих радянських містах почалися протестні демонстрації проти такої політики. 11 лютого 1974 року у Москві біля приміщення ЦК КПРС відбулася демонстрація німців, які домогалися дозволу на виїзд. Аналогічні демонстрації відбувалися в Таллінні, Волгограді та інших містах. 1980-і роки пройшли у атмосфері постійних репресій щодо німецьких правозахисників. У 1982 році відбувся суд над Олександром Тіллем та Володимиром Райзером, які збирали підписи під вимогою поставити пам'ятник німцям, що загинули у трудовій армії під час Другої Світової війни [14, с.99]. Хоча слід зазначити, що особливої активності в організації

мітингів, збору підписів, посилення петицій у радянських німців, на відміну від кримських татар чи радянських євреїв, не було.

Радянська національна політика заходила у глухий кут і влада вкотре продемонструвала, що вона не в силі забезпечити національні прагнення народів, вирішувати проблеми і питання, які виникають між ними та окремими національними групами. В колі німецьких інтелектуалів все більше схилялися до думки, що тільки демонтаж радянських політичних інститутів дозволить вирішити національні проблеми, реально покращити становище німців та інших народів.

Упродовж 1970–1980-х років політика ФРН продовжувала проголошувати принципи національної солідарності як основну умову присвоєння громадянського статусу. Етнічні мігранти вважалися такими, що повертаються на Батьківщину в статусі громадянина. Тим, хто отримав статус репатріанта, з 1976 року виплачувалася допомога по облаштуванню квартир, міста отримували фінансування житлових програм для переселенців. Міністерство по працевлаштуванню запроваджувало безкоштовні мовні та кваліфікаційні курси. Проте наплив переселенців ставав таким активним, що адміністрації міст оголошували надзвичайний стан. Вони зверталися до федерального уряду з вимогою справедливого розподілу переселенців і додаткової фінансової допомоги.

Тривалий час рекордним був результат 1976 року – 9704 емігранти. Найбільше бажали виїхати до Німеччини виявляли німці Казахстану, Киргизії, Узбекистану та Таджикистану. З цих радянських республік виїхало близько 20–25% німецького населення. Закавказькі республіки втратили найбільше – понад 35%. З територій Росії та України виїхало близько 14–15% проживаючого там німецького населення. Ці цифри свідчать про силу виштовхуючі факторів, які існували у різних частинах СРСР. Як видно, людям завжди властиво жити в середовищі собі подібних. Атмосфера комфорності проживання, відносної толерантності у Європейській частині СРСР була значно вищою, ніж у Південних і Східних частинах СРСР. З 1954 по 1980 рр. до Німеччини повернулося 83917 осіб [24, с.20]. Серед них були практично всі німці-репатріанти, хто вимагав повернення до Німеччини. Зв'язані родинними зв'язками з представниками інших категорій радянських німців, вони спровокували та потягнули за собою загальну німецьку еміграцію з СРСР.

Доля німецької діаспори у радянські часи безпосередньо залежала від розвитку відносин СРСР та Німеччини. Соціальний психолог В. Кайгер, досліджуючи психологічні проблеми етнічних німців України, зазначив, що у кризові періоди радянсько-німецьких відносин ця етнічна група неодмінно опинялася в становищі «внутрішнього ворога» і піддавалася дискримінаційним та репресивним заходам. В ході досліджень в Одеській області автор зробив спробу виявити структуру етнічної самосвідомості німців-переселенців. При цьому використовувалися різні методики етнопсихологічного тестування. Як показали опитування, основний і найстійкіший елемент етнічної самосвідомості цієї групи складає пам'ять про іс-

торичну долю народу, особливо про депортацію 1941 року, труднощі адаптації німецьких родин у нових місцях проживання та перебування в трудовій армії. Саме цю ознаку абсолютна більшість респондентів вважає головною, визначаючи свою належність до німецької діаспори. Інші ознаки – спільна мова, особливості поведінки (національний характер), звичаї та обряди, релігія – мають у структурі етнічної самосвідомості менше значення [12, с.67].

Таблиця 2.

Виїзд радянських німців з республік колишнього СРСР до Німеччини (1971–1986 рр.) [27]

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1971	1145	1979	7226
1972	3426	1980	6954
1973	4494	1981	3773
1974	6541	1982	2971
1975	5985	1983	1447
1976	9704	1984	913
1977	9274	1985	460
1978	8455	1986	753

Наприкінці 1980-х років в Україні проживали майже 40 тисяч німців, з них понад 70% – в містах, переважно на сході та півдні республіки. Більше 12 тисяч українських німців були жителями Дніпропетровської та Донецької областей, по 3,5 тисячі проживали в Одеській та Закарпатській областях. 70% німців називали рідною мовою російську, німецьку – лише 23% [6, с.13].

На кінець 1980-х років припадає початок етнічного самоусвідомлення громадян України німецького походження. В цей час виникли культурні та громадсько-політичні товариства у Києві («Відерштраль», «Відергебурт»), Одесі, Тернополі, Мукачеві, Ялті, Харкові, Чернівцях, створювалися недільні класи, відновлювалася діяльність евангелійсько-лютеранських общин. На цьому етапі суспільно-політичного життя українських німців громадські організації відігравали консолідуючі і життєдіяльні функції. Вектор розвитку громадського та духовного життя українських німців набирав нових напрямків, що відображалось як на суспільному житті німецької громади, так і на політичній картині України в цілому.

Вищі органи влади в цілому позитивно ставилися до дій німецьких громадських організацій. Президент України Л. Кравчук – фактично першим із лідерів незалежних держав, що виникли на терені СРСР – відкрито заявив про готовність України задовольнити законні вимоги німців, які проживають на її території. Проте з падінням «залізної завіси» десятки тисяч етнічних німців прагнули покинути територію колишнього СРСР. Серед основних причин виїжджаючи називають причини соціально-економічного характеру, страх за майбутнє своїх дітей, бажання хоча б на схилі років пожити серед свого народу, бажання зберегти свій етнос.

З 1990 року у Німеччині вступив у дію закон про прийом переселенців на територію ФРН. Саме на цьому етапі міграційні питання

перейшли у політичну площину. Кандидати на статус репатріанта більше не мали права перетинати кордон без дозволу на прийом, яку вони повинні подати в «країні виходу» та чекати позитивного рішення Міністерства внутрішніх справ Німеччини. Якщо до цього часу етнічні німці були привілейованими членами міграційного життя Німеччини, то зараз вони перейшли у іншу площину – вони стали кандидатами, що піддавалися ретельному контролю для доступу на територію Німеччини і громадянських благ цієї країни.

23 січня 1992 року Л. Кравчук підписав Указ, яким «з метою відновлення історичної справедливості, здійснення перших кроків на шляху до правової, політичної, соціальної і культурної реабілітації німців, депортованих свого часу за межі України», створювалися передумови для відродження життя німецької національної меншини.

Перший візит Л. Кравчука до Німеччини у якості президента України, який відбувся 3–4 лютого 1992 року і став знаковим для старту відродження національного життя німців України. Напередодні візиту у інтерв'ю щотижневику «Шпігель» Л. Кравчук висловив готовність прийняти з країн колишнього СРСР на постійне проживання «в південні області України німців, які колись там проживали». Ця ініціатива мала неоднозначні оцінки у сусідів України. Зокрема, Німеччина позитивно сприйняла ініціативу Л. Кравчука, адже після об'єднання країни відчувала значний тиск на свою соціальну систему через додатковий приплив сотень тисяч переселенців. Федеральний уряд заявив про виділення 70 млн. німецьких марок для підтримки німецької меншини України [25, с.50].

Росія вважала, що Л. Кравчук перехопив ініціативу у Б. Єльцина, який у 1991 році пообіцяв відновити республіку німців Поволжя. Проте невдовзі замість обіцяних територій запропонував російським німцям створити автономію на території військового полігону Капустин Яр. Для російських німців це був дуже болючий ляпас. Антинімецькі плакати по Саратовській області «Нет республике немцев Поволжья!» та «Лучше СПИД, чем немцы!» остаточно зруйнували і поховали надії російських німців на створення автономії і порозуміння з місцевим населенням [22].

Російська преса одразу після візиту Л. Кравчука зарясніла сенсаційними статтями про те, що Україна хоче переманити російських німців, а більш за все 200 млн. німецьких марок, які раніше ФРН обіцяла виділити Росії на облаштування німців у Поволжі [23].

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1992 року № 151 Українсько-німецькому фонду було надано фінансову допомогу в сумі 500 млн. крб. З метою створення довірливої бази для врегулювання всього комплексу питань 10 червня 1993 року було укладено міжурядову Угоду про співробітництво у справах депортованих осіб німецької національності. Проте на етапі підготовки угоди виявилися серйозні розбіжності в концептуальних підходах сторін. Зокрема, німецька сторона настоювала, щоб мали право переселення в Україну не тільки ті німці, що

були депортовані безпосередньо з України, але і з інших регіонів колишнього СРСР. Компроміс був знайдений, у результаті чого відповідно до регіональних програм переселення передбачалося переселити на територію України 250 тисяч осіб німецької національності. Реально ж протягом 1992–1994 років тільки близько 1% переселенців повернулися до України [25, с.51]. Їх розселили в шести областях (Донецькій, Запорізькій Дніпропетровській, Херсонській, Миколаївській, Одеській) та Республіці Крим. Проте Україна виявилася не готовою зреалізувати план переселення депортованих з України німців, а ті в свою чергу продовжували емігрувати на свою історичну батьківщину.

У цей час у ФРН Законом 1992 року було введено новий правовий статус – «пізній переселенець», на який могли претендувати етнічні німці зі Східної Європи, які народилися до 1993 року і довели приналежність до німецького народу та власну історію політичних гонінь. Упродовж 90-х років у німецькому суспільстві продовжувалися гарячі дискусії про роль і значення репатріантів у німецькому суспільстві. На фоні гарячих і не завжди позитивних оцінок кількість репатріантів упродовж 90-х років неухильно зменшувалася. Як зазначав у своїй доповіді уповноважений по справах переселенців Йоган Вельт: «Якщо у 1993 році частка «переселенців серед всіх виїжджаючих складала 74%, то вже у 2001 вони спустилася нижче 27%» [2, с.103].

Таблиця 3.

Виїзд осіб німецької національності з республік колишнього СРСР до Німеччини (1986–2005 рр.)

Рік	Чисельність	Рік	Чисельність
1987	14 488	1996	172 181
1988	47 572	1997	131 895
1989	98 134	1998	101 550
1990	147 950	1999	103 599
1991	147 320	2000	94 558
1992	195 575	2001	97 434
1993	207 347	2002	90 587
1994	213 214	2003	72 289
1995	209 409	2004	58 728

Аналізуючи міграційні процеси етнічних німців варто зазначити, що повосенний розвиток СРСР накопичував значну кількість проблем у національній, культурній та політичній сферах. Неправильно було б вважати причиною еміграції тільки соціально-економічні проблеми. Внутрішні конфлікти, непродумана демографічна політика Радянського уряду, дестабілізація політичного і соціально-економічного життя, страх перед новими незрозумілими реформами, локальні війни і конфлікти 1988-х на території Росії, страх перед можливими етнічними конфліктами та непередбачуваним майбутнім спонукало євреїв, німців, вірмен залишати звичні місця у пошуках надійного притулку у нових демократичних реаліях.

За переписом 2001 року, на території України проживали 33 302 особи німецької національності, у т.ч. у Донецькій області 4 620 осіб (13,9% від всієї кількості українських німців), Дніпропетровській – 3 773 (11,3%), Закарпатській – 3 582 (10,8%), Одеській – 2 877 (8,6%), Автономній республіці Крим – 2 536 (7,6%). З усієї кількості українських німців того ж року рідною назвали німецьку мову лише 12,2%.

З середини 90-х років ХХ ст. еміграція з України, зберігаючи специфічні риси, у ключових моментах збігається з мультинаціональним переселенням з України. Часто молоді люди, отримавши вищу освіту, або люди середнього віку у надії на кращі кар'єрні перспективи, стають перед вибором нової Батьківщини і проаналізувавши можливості європейських країн, зупиняють свій вибір саме на Німеччині. Не останню роль при цьому відіграють політична система, прогнозованість економіки і характер німців. Українці у своїх розмовах не раз зазначали, що саме німецька пунктуальність, чесність, працьовитість, педантичність та комунікабельність були тими факторами, що приваблювали мігрантів.

Обставина, що характеризує продовження німецької хвилі еміграції, це велика питома вага міжнаціональних шлюбів німців України в цілому й у тих з них, які переселяються на постійне місце проживання до Німеччини, зокрема. Цей факт усе більше розмиває етнічний характер німецької еміграції і стає однією формою обміну культурним й інтелектуальним капіталом, типовим для розвинутих країн.

На прикладі міграції етнічних німців можна показати постійну роботу і відносну успішність міграційної політики Німеччини, яка у другій половині ХХ століття перетворюється на країну імміграції, ставши лідером у Європі. Приблизні підрахунки показують, що за 1950–2005 роки країна «придбала» 10 млн. чол. [27].

З падінням «залізної завіси» 2,7 млн. етнічних німців повернулися до Німеччини за період 1988–2000 рр. Близько 1,9 млн. з них проживало на території колишнього СРСР, 575 тис. – на території Польщі, 220 тис. – у Румунії. Кількість прибулих до Німеччини досягла свого піку у 1990 році, склавши 400 тис. людей. Проте після першої ейфорії від завершення «холодної війни» та об'єднання країни уже в першій половині 1990-х років уряд Німеччини став запроваджувати заходи по контролю над процесами повернення, встановивши, систему квот. На період з 1993 по 1999 роки квота складала 225 тис. осіб у рік. У 2000 році вона була істотно зменшена до 103 тисяч, а у 2001 – 100 тис. осіб на рік [8].

Окрім регулювання кількості прибуваючих, урядові дії були направлені на їхній склад. З 1993 року понад 90% були вихідцями з колишнього СРСР. З метою підтримання імміграції етнічних німців з інших країн Східної Європи, для них була введена вимога надати докази фактів етнічної дискримінації. В порівнянні з іншими категоріями іммігрантів етнічні німці володіють певними привілеями, які включають у себе підтримку у вивченні німецької мови і працевлаштуванні, отриманні соціальної підтримки.

Етнічні німці-переселенці з Східної Європи та колишнього СРСР до кінця 1990-х років стали однією з чисельніших груп нових мешканців Німеччини. Вони склали найбільш значимий потік мігрантів до Німеччини у другій половині 20 століття (4,13 млн.).

Мігранти третьої фази міграції, яка почалася після 1989 року, не складають гомогенну групу, вони відрізняються один від одного багатьма ознаками, починаючи з мотивів міграції, місця проживання у колишньому СРСР, освітою, і закінчуючи рівнем міграції у німецьке суспільство.

Еміграція до Німеччини останніми роками зустрічається з значними суб'єктивними та об'єктивними перешкодами, особливо це стосується інтеграції пізніх переселенців на історичну батьківщину. Посилення юридичних перепон з боку уряду ФРН, відсутність об'єктивних уявлень про сучасну соціально-політичну й економічну ситуацію в Німеччині, слабке знання ними мови, недостатній рівень професійної підготовки, небажання бути учасником політичного та суспільного життя Німеччини – всі ці фактори сповільнюють інтеграцію пізніх переселенців.

У відкритому листі етнічних німців України, підписаним головою «Wiedergeburt» України і Фолькспрата Г. Гроутом до уряду Німеччини підписанти звернулися з заявою, що нагадувала більше вимоги:

«1. Визнати особами німецької національності всіх, хто може довести своє німецьке походження (національність предків, що підтверджена свідоцтвом про народження або паспортом) без додаткових вимог доводити підтримку культури, мови, традицій, довідок про репресії родичів.

2. Відмінити Sprachtest, як фактор, що немає жодного стосунку до визнання німецького походження, а також такий, що принижує честь німецької меншості, що мешкає за межами Німеччини» [22].

Окрім вищесказаного, в середовищі етнічних німців України, особливо серед керівної ланки товариства «Wiedergeburt» є ряд непорозумінь і конфліктів [1]. Серйозні труднощі з адаптацією пізніх переселенців з України до ФРН спричиняють спочатку їх замкненість, а потім – створення суспільно-політичної загальноконфедеральної організації на захист своїх прав – «Хаймат». Це є вагомим аргументом на користь моделі відродження етнічної ідентичності німців України саме в Україні.

Хотілося би підкреслити, що еміграція німців України до Німеччини має далеко неоднозначні наслідки як для країни виїзду, так і для прибуття переселенців. Виїзд німців з районів України, де вони проживали упродовж століть, або де вони виступали піонерами колонізації, є негативним фактом для субкультури цих територій. Проте, враховуючи, що виїзд етнічних німців з України не був таким масовим, як з більшості республік колишнього СРСР, то і не вплинув на збереження етнічної ідентичності німецької меншини України.

Еміграція до Німеччини триває і донині. Бажаючі виїхати знаходять масу причин і шляхів для її здійснення, проте найпопулярнішими залишилося право на повернення за етнічною ознакою – за національністю, яка вказана у паспорті. При цьому дата видачі паспорта повинна бути до 1990 року. У випадку, якщо паспорт здобувача новий, то підтвердити власну національність він може і іншими документами (до прикладу, свідоцтвом про народження). Крім того, продовжується еміграція до Німеччини по лінії єврейських родичів, для бажаючих займатися бізнесом та задля об'єднання подружжя.

Еміграція етнічних німців на початку незалежності України була відповідною реакцією на репресії, переслідування і дискримінацію, яких зазнали етнічні німці за часів правління в СРСР тоталітарних режимів. З часом на перший план вийшли причини економічного характеру, трансформувавшись з причин етнічного характеру в суто економічну площину. Одночасно значна частина переселенців як основну причину виїзду називала важливість збереження власного етносу та турботу про майбутнє своїх дітей. На даний час німецька меншина – важлива складова українського суспільства. Завдяки німецькій громаді Україна й Німеччина мають нагоду краще пізнавати одна одну. Сьогодні, коли спала хвиля еміграції до Німеччини українські німці свій потяг до історичної батьківщини стали проявляти в розвитку міжнародних культурних проєктів і двосторонній бізнес-співпраці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Адлер Г. Как немцы становятся евреями. Открытое письмо члену бундестага, уполномоченному правительства ФРГ по вопросам переселенцем, господину Йохану Вельту. URL: www.germany.com.
2. Бараулина Т. Государственное конструирование реальности: социальные последствия миграционной политики // *Рубеж: альманах социальных исследований*. 2003. № 18. С. 65–108.
3. Бугай Н. Депортация народов. URL: <http://scepsis.ru>.
4. Бугай Н. Географические особенности расселения депортированных народов и процесс их реабилитации в СССР. URL: www.demoscop.ru
5. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII–початок XXI століття). К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. 341 с.
6. Винниченко І.І. Історія появи німців в Україні. URL: www.widerstrahl.org
7. Вопросы германской истории. Немцы в Украине: материалы укр.-герм. науч. конф., Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. Днепропетровск, 2002. 296 с.
8. Денисенко М., Хараева О., Чудиновских О. Германия. Организационное устройство миграционной политики. URL: www.archipelag.ru
9. Дингес Ю.О. Відродження етнічної ідентичності німців України: автореф. дис. ... канд. політичних наук. Сімферополь, 2007. 26 с.
10. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). Київ, 1994. 182 с.
11. Иванов О.Ф., Иванов И.О. Политика нацистского режима стосовно етнічних німців України // *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 83–95.
12. Кайгер В. Німці в Україні: депресивні прояви як показник етнофункціональної дезадаптації // *Соціальна психологія*. 2004. № 3(5). С. 63–71.

13. Карачурина Л. Иммиграционная политика Германии: успешный-неуспешный опыт // *Мировая экономика и международные отношения*. 2008. № 7. С. 50–60.
14. Кирчанов М.В. Немецкое национальное движение в СССР во второй половине 50-х – начале 1980-х годов // *Сборник российско-германских исследований* / отв. ред. С.В. Кретинин. Воронеж, 2007. Вып. 5. С. 91–100. URL: www.rusgermhист.ru
15. Ковадь М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15–28.
16. Кригер В. Влияние опыта социализации депортированных в Казахстан немцев на процесс адаптации в германское общество.
17. Кудряченко А.І. Німці України: минуле і сьогодення // *Розбудова держави*. 1994. № 5. С. 19–23.
18. Кульчицкий С. Демографические потери Украины в XX веке // *Зеркало недели*. 2004. 2–8 октября.
19. Малиновский Л.В. История советских немцев в современной историографии ФРГ // *Вопросы истории*. 1991. № 2–3. С. 238–241.
20. Мартиненко В.А. Депортації німецького населення на початку радянсько-німецької війни з території України (за матеріалами Запорізької, Донецької та Луганської областей) // *Вісник Харківського університету ім. В.Н. Каразіна*. Харків, 2009. С. 98–102.
21. Митрохин Н., Рондо Э. Несостоявшаяся автономия: немецкое население в СССР в 1960–1980-х годах и «восстановление республики немцев Поволжья». URL: www.magazines.russ.com
22. Открытое письмо Бундестагу и Правительству Германии по вопросу репатриации этнических немцев на историческую родину от 18.03.2000 г. URL: www.germany.com.ua
23. Портников В. Немцев хватит на всех // *Независимая газета*. 1992. 6 февр.
24. Привалова М.Ю. Советские немцы-репатрианты в национальной политике СССР в 1940–1970-е гг.: автореф. дис. ... канд. истор. наук: специальность 07.00.02 «Отечественная история». Саратов, 2008. 26 с.
25. Степанов В. Історія нереалізованого плану (До 20-річчя започаткування проекту повернення на територію України депортованих німців) // *Зовнішні справи*. 2012. № 1. С. 49–51.
26. Соловйов О.В. Діяльність гітлерюнду серед українських фольксдойче // *Вопросы германской истории: сб. науч. трудов*. Днепропетровск, 2002. С. 120–132.
27. Zahlen. Daten. Fakten // *Info-Dienst Deutsche Aussiedler*. 2003. № 116. С.10. URL: www.inprom.com

Г. М. Скорейко, И.Т. Яворская

Немецкая эмиграция из СССР и Украины во второй половине XX в. – в начале XXI в.: этапы, потоки, структура

В статье рассматриваются особенности немецкой эмиграционной волны второй половины XX века. Предпринимается попытка исследовать влияние национальной политики СССР и Украины на феномен этнической эмиграции. На основе статистических данных прослеживается динамика постоянных всплесков миграционных потоков этнических немцев на историческую родину.

Ключевые слова: этнические немцы Украины, миграция, репатрианты, спецпоселенцы, «трудовая армия», немецкая автономия, поздние переселенцы.

H. Skoreiko, I. Iavorska

German emigration from the USSR and Ukraine in the second half of the 20th century – at the beginning of the 21 century: stages, flows, structure

In the article, features of German emigration wave of the second half of 20th century is considered. There is an attempt to research an impact of USSR and Ukraine national policy on phenomenon of ethnic migration. Based on statistic data, the picture of constant splashes of migration flows of ethnic Germans to historical homeland is demonstrated.

Key words: ethnic Germans of Ukraine, migration, repatriates, special settlers, labour army, German autonomy, late immigrants.

Отримано: 1.08.2017

УДК 327.5

В. В. Станіславський

ВЕЛИКИЙ ВІЗИР ДАЛТАБАН МУСТАФА-ПАША І РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ПЕРЕГОВОРІ ЩОДО ПОГРАБУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ КУПЦІВ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ В 1701 р.

Після пограбування українськими козаками грецьких купців в 1701 р. ця проблема протягом кількох років обговорювалася між представниками Російської держави та Османської імперії. В той час Москва намагалася уникнути збройного протистояння з турками, а тому вирішила виплатити компенсацію за пограбовані товари. Російський посол Петро Толстой вів переговори з чотирма великими візирами на цю тему. Ця стаття присвячена аналізу переговорів під час правління великого візира Далтабана Мустафи-паші. Тоді посол був вимушений офіційно заявити про рішення царя про повну й разову виплату компенсації.

Ключові слова: Османська імперія, Туреччина, Росія, Далтабан Мустафа-паша, Петро Толстой, Іван Мазепа, грецькі купці, українські козаки

У червні 1701 р. з караваном грецьких купців з Османської імперії трапився вельми неприємний інцидент – він був пограбований українськими козаками. Подія набула значного резонансу і протягом перших років XVIII ст. мала вплив на російсько-турецькі відносини. Отримавши інструкції від свого уряду разом з описом всього перебігу справи, чому присвячена окрема наша стаття [14], П. Толстой тривалий час вів переговори з турецькою стороною щодо цього інциденту аж до повної виплати компенсації за купецькі втрати. Записи цих переговорів є цікавим джерелом для вивчення різноманітних аспектів тодішньої політики, економіки, соціальних відносин. Зауважимо, що переговори відбувалися за часів правління кількох великих візирів, а саме Далтабана Мустафи-паші (вересень 1702 – січень 1703), Рамі Мехмед-паші (січень 1703 – серпень 1703), Каваноза Ахмед-паші (серпень 1703 – листопад 1703), Морали Дамат Хасан-паші (листопад 1703 – вересень 1704). Оскільки ж російсько-турецькі